

MANUALE DE ISTORIE FOLOSITE LA ȘCOLILE DIN TRANSILVANIA ÎNTRU MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA

IACOB MĂRZA

Reformele din timpul Mariei Tereza și a lui Iosif al II-lea acordă educației și instrucției o semnificație socială și politică tot mai accentuată¹. Politica școlară, promovată de Curtea din Viena, tindea să raționalizeze învățămîntul și să transforme școala într-un instrument al regimului. „Die Schule ist und bleibt ein Politikum“ a fost replica Mariei Tereza, în 1770, în fața protestelor cardinalului Chr. Migazzi, vis-à-vis de controlul de stat impus asupra școlilor confesionale din imperiu.

Statul urmărea, totodată, să elibereze treptat educația de sub tutela scolasticismului și empirismului, promovate de biserică și de ordinele călugărești, care au deținut înainte supremația asupra acestui compartiment al culturii. Școala trebuia să devină, în concepția Curții de la Viena, un element de întărire al imperiului multinațional. Se căuta, în fond, formarea unor cetățeni docili dar instruiți, capabili să aplice în provincie directivele economice, politice, culturale și religioase trasate de cabinetul din Viena².

Raportate la constituționalismul transilvănean, dominat de *Unio trium nationum*, reformele elaborate în timpul Mariei Tereza și politica școlară a absolutismului luminat, promovată de Iosif al II-lea, vor constitui un cadru favorabil de manifestare al învățămîntului. Vizînd consolidarea regimului printr-o educație cît mai uniformă, împăratul Iosif al II-lea va pretinde doar: „Ich brauche keine Gelehrten sondern brave Bürger“. De aici și ideea cetățeanului util, supus statului, capabil să fie antrenat în viața productivă. El trebuia să fie element producător în timp de pace și soldat destoinic pe vreme de război³.

1. Pentru cadrul general al problemei, cf. Ed. Winter, *Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie*, Wien, Europa Verlag, 1971; Fr. Valjavec, *Der Josephinismus zur geistlichen Entwicklung Österreichs im 18 und 19 Jahrhundert*, Brünn, München, Wien, R. M. Rohrer Verlag, 1944; Ed. Winter, *Der Josephinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus*, Berlin, Rütten und Loening, 1962.
2. Fr. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart*, Leipzig, Verlag von Veit und Compr., 1885; Fináczy Er., *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia a korában* (Istoria școlilor publice maghiare în epoca Mariei Tereza), I-II, Budapest, Atheneum, 1899-1902; idem, *Adalék a magyar tanügynek II. József korabeli történetéhez* (Adatea la istoria învățămîntului maghiar în epoca lui Iosif al II-lea), în *Magyar paedagogia*, XIV, 1, 1905, p. 147-152; K. Wotke, *Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*, I, Berlin, A. Hofmann and Comp., 1905; Kornis Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777-1848* (Idealul culturii maghiare 1777-1848), Budapest, 1927.

O concretizare a raționalizării învățămîntului în imperiul habsburgic o va constitui legislația școlară ⁴. Întregul sistem educațional va fi pus pe baze noi, în cadrul raporturilor sociale și politice existente. Reținem, în acest context, *Allgemeine Schulordnung* (1774). Opera piaristului Ignaz Felbiger constituie prima legiferare școlară mai importantă a epocii. Este un pas însemnat, mai ales în modernizarea învățămîntului normal și elementar. În 1775, va apare planul de reformă al învățămîntului gimnazial, redactat de Gratian Marx ⁵.

În raport cu realitățile istorice și constituțiile provinciilor supuse coroanei habsburgice urmau să primească aplicabilitatea noile prevederi școlare. Răspunzînd unor astfel de necesități, va fi publicată la Viena, în 1777, *Ratio educationis* ⁶. Privind toate gradele de învățămînt, această lege s-a aplicat, în mod concret, în Banat. Varianta transilvăneană a ultimei legiferări va fi *Norma regia*, 1781. Demonstrează un nivel calitativ mai scăzut, orientat către învățămîntul confesional. Tendința aceasta este vizibilă și în ediția anului 1820. Ambele reglementări au avut de întîmpinat opoziția cercurilor bisericești și politice din diferite provincii, inclusiv din Transilvania. Ele își vedeau periclitate prerogativele în domeniul învățămîntului, în fața măsurilor de centralizare și uniformizare venite din partea Curții de la Viena.

Legislația habsburgică a mai cunoscut, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, cîteva reglementări, mai ales asupra gimnaziilor și școlilor reale. Avem în vedere : *Sammlung der Verordnungen und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien*, Viena, 1808, din care au apărut mai multe ediții, și *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Österreich, Viena, 1849*. Ambele conțin informații prețioase nu numai asupra problemelor administrative și economice, pe care le impun întemeierea unor gimnazii sau școli reale, ci și în direcția conținutului învățămîntului.

O problemă importantă, care se desprinde din parcurgerea legislației școlare a epocii, vizează conținutul învățămîntului. Tineretul studios se afla în lumea preocupărilor oficiale în direcția educației. Se urmărea cultivarea capacității elevilor (dezvoltarea intelectului), exercitarea memoriei și, mai ales, a rațiunii. Erau comandamente majore ale educației, dacă avem în vedere căutările raționalist-iluministe care au

3. Din contribuțiile românești asupra reformismului austriac cu implicații în domeniile educației și învățămîntului : *Istoria României*, III, București, Edit. Acad., 1954, p. 725-743; D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Ediție nouă, refăcută, București, 1967, pp. 239-263; L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774-1805*, București, 1966, pp. 18-24; I. Bozac — P. Teodor, *Învățămîntul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în *Din istoria pedagogiei românești*, II, București, 1966, pp. 142-167; D. Ghișe, P. Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, pp. 218-219; I. Bozac, *Politica școlară a Curții din Viena în domeniul fiscal al Zlatnei în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj, VII, 1-4, 1956, pp. 122-123; V. Popeangă, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului 1721-1821*, Arad, 1974, pp. 7-49; *Enlightenment and Romanian Society*. Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Edit. Dacia, 1980 etc.

4. L. Protopopescu, *op. cit.*, pp. 22-24.

5. K. Wotke, *op. cit.*, pp. 138-268, 279-354.

6. Vezi și ediția critică *Az 1777-iki Ratio educationis*. Fordítottá bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Friml Aladár, Budapest, Stephaneum, 1913, pp. 9-34. Din această lege se va tipări și o variantă în 1806. Semnificînd orientarea general reacționară a cercurilor oficiale, atunci preocupate mai mult cu războaiele napoleoniene decît cu situația școlilor, ediția reprezintă, în direcția conținutului învățămîntului, un evident regres, comparativ cu ediția princeps.

străbătut învățămîntul epocii⁷. O pondere substanțială deținea literatura clasică (greacă și latină), la care se adaugă teoria literară. Ambele aveau rostul lor în formarea unei temeinice culturi umanistice. Indicarea studiilor claselor gimnaziale (3 clase de gramatică și 2 de umanități) ne conduce spre structura unui învățămînt bazat pe discipline ca gramatică, retorică, sintaxă, religie, istorie, geografie, greacă, latină, aritmetică și istorie naturală⁸.

În cadrul învățămîntului epocii, istoriei i-a revenit, prin rolul ei formativ și informativ, un loc important. Legislația școlară a conceput istoria ca un tablou viu și cuprinzător al desfășurării activității și forței umane. Însă, în final, obiectul va fi supus orientării pragmatice, prezentînd evenimentele istorice prin prisma utilității lor pentru viață. De fapt, se sublinia rolul formativ al materiei. Manualele vremii limitau istoria, cu cîteva excepții, la biografiile monarhilor. Concepția despre menirea supremă a istoriei era astfel redusă la ilustrarea rolului personalității, slujind de fapt ideea de monarhie⁹.

Planul Gratian Marx cuprindea, prin alte indicații despre literatura didactică, și o serie de lucrări de istorie, necesare pentru buna pregătire a profesorilor. Unele dintre ele erau opere de o incontestabilă valoare științifică. În această grupă se înscriu: *Handbuch der Universalhistorie*, I—III; *Einleitung in die synchronistische Universalhistorie*, I—II; *Römer, Handbuch der Geschichte*, I—III; Gruber, *Abrisse akademischer Vorlesungen über die synchronistische Universalhistorie*, I—III; Rollin,

7. *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Vindobonae, Typis Joan. Thom nob. de Trattner, 1777, pp. 113—114, 152—154, 193—197, 237—238, 367—368 (abreviat: *Ratio educationis*); *Norma regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae Josephi II. Caesar. Aug. Magni Principis Trans. iussu edita M. DCC.LXXXI*, Cibinii, Typis M. Hochmeister, Typogr. et Bibliop. priv., pp. 43—45, 51—55, 62—65 (abreviat: *Norma regia*). Pentru evoluția concepțiilor cercurilor oficiale asupra aceluiași problemei, cf. *Ratio educationis*, 1806, pp. 32—61, 62—87; *Norma regia*, 1820, pp. 44—63.

8. Vezi precizările din *Ratio educationis*, 1777, pp. 193—224, 240—270; *Norma regia*, 1781, p. 57, 59, 61, 70.

9. Cf. L. Protopescu, *op. cit.*, p. 225; Biró Sándor, *Történelemtanításunk a XIX. század első felében* (Predarea istoriei în prima jumătate a secolului al XIX-lea), Budapest, *Tan-könyvkiadó*, 1960, pp. 15—29.

10. K. Wotke, *op. cit.*, p. 363; L. Protopescu, *op. cit.*, pp. 225—226. Prin manual înțelegem o lucrare ce conține elementele fundamentale ale unei științe, în cazul de față istoria, folosită mai ales în școli. Am avut în vedere, cu precădere, manualele de istorie pentru gimnaziile și liceele transilvănene, prevăzute în *Ratio educationis*, 1777 și *Norma regia*, 1781, fără să neglijăm cele amintite în ordonanțele săsești. Am renunțat la cercetarea manualelor de la școlile triviale (sătești), fiindcă abia la gimnaziu și liceu istoria primește, prin particularitățile învățămîntului, o destinație aparte. Aici se pun marile probleme de istorie universală și cronologie. Totodată, am întreprins o cercetare selectivă a manualelor de istorie tipărite. Ne-am oprit la cele mai importante exemplare, care poartă mențiunea destinației lor didactice chiar pe foaia de titlu sau care dovedesc că au fost concepute, în exclusivitate, cu certe scopuri instructiv-educative.

Complexitatea problemelor cercetate și particularitățile fiecărui centru școlar transilvănean, indiferent de forul de stat sau confesional tutelar, ne-au determinat să ne limităm, de data aceasta, asupra centrelor cărțurărești de la Blaj și Cluj și să urmărim manualele de istorie folosite numai în aceste orașe. Numărul ridicat al edițiilor după manualele de istorie, conservate în biblioteci, ne-a obligat să ne restringem investigațiile asupra fondurilor de carte vechi de la Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca (B.A. Fil.C-N), Biblioteca documentară „T. Ciparu” Blaj (B.d., „T.C.” B.), Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia (B.B.A.I.), Biblioteca Centrală Universală Cluj-Napoca (B.C.C.-N.).

Fără să fi fost cuprinși în mod special și în legiferările școlare transilvănene, o parte din autorii și manualele mai sus menționate s-au bucurat, totuși, de audiență printre oamenii de școală și în rindul gimnaziștilor. Lucrarea lui Gatterer, *Abriss der Chronologie*, Göttingen, 1777, s-a aflat la îndemîna elevilor de la gimnaziul din Blaj. O dovadă este, în acest sens, signatura veche „A X 61“ și ștampila instituției¹¹. Reținem, de asemenea, pentru mediul cultural de la Alba Iulia, prezența variantei germane din lucrarea lui Rollin, ediția de la Leipzig și Breslau, 1759—1770, în 16 volume, *Römische Historie*, alături de ediția franceză în 10 volume, imprimată la Paris, între 1739—1744¹² (Fig. 1).

Istoria lui Rollin se găsea și în centrul școlar al Blajului, după cum ne demonstrează ediția de la Amsterdam, 1739—1744. O parte din volume au ștampila gimnaziului¹³ dar și indicația posesiei cărturarului Ioan Antonelli. Biblioteca profesorului Timotei Cipariu conține, printre alte volume de istorie, și diferite ediții din lucrarea lui Rollin. Varianta franceză, conservată incomplet, Paris, 1758, în două exemplare, poartă cotele „A IV 114“, „A IV 115—125“ și „A IV 126 a — 139“, la care se adaugă ștampila veche a gimnaziului din Blaj și sigiliul personal al enciclopedistului¹⁴.

Un loc de seamă a deținut în cadrul predării istoriei la clasele gimnaziale de gramatică și umanități, după cum reiese din legislația școlară și din structura multor biblioteci școlare transilvănene, istoria antică greacă și latină. S-a avut în vedere atît rolul informativ cît și cel formativ. Adagiul „Historia magister vitae est“ a rămas mereu valabilă. Admirația față de istoria antică a fost o realitate culturală vie, ale cărei origini trebuie să le căutăm în însăși structura învățămîntului medieval european. A izvorit din opțiunea Umanismului și Renașterii pentru moștenirea clasică greacă și latină.

Dacă parcurgem cataloagele unor biblioteci școlare transilvănene, alcătuite în spiritul necesităților didactice și în conformitate cu indicațiile legislației, sau dacă răsfoim o parte din volumele care se găseau inițial într-o bibliotecă școlară, vom găsi nenumărate ediții din operele istoricilor antichității. Nu în puține rînduri, edițiile după istoricii antici au fost recomandate chiar în legiferările epocii, pentru a fi utilizate sub forma unor manuale sau crestomații în procesul de învățămînt. Se citea

11. B.A. Fil.C-N., B 1726.

12. B.B. A-L., U, VII 15—30 Y, VI 1—10.

13. D.d. „T.C.“ B., 272, 234—240.

14. B.A. Fil.C-N., B 2835, B 5820, B 5829. Pentru biblioteca lui T. Cipariu cf. S. Jakó, *Bibliofilia lui Timotei Cipariu*, în *AIH Cluj*, X, 1967, pp. 129—171.

din Caesar, Florus, Justinus, Suetonius, Titus Livius, Eutropius, Cornelius Nepos, Sallustinus, Tacitus¹⁵ ș.a.

În cercetarea noastră ne-am îndreptat atenția, cu precădere, asupra exemplarelor din manualele de istorie care mai posedă diferite însemnări de proprietate sau ex-libris-uri. Ele denotă prezența lor în diferite centre de cultură sau de școală, în apropierea unor profesori, elevi sau instituții de învățămînt (gimnazii și biblioteci gimnaziale). Nu trebuie să exagerăm valoarea documentară a ex-libris-urilor sau notițelor de proprietate. Totuși, se cuvine să le acordăm importanță. Ele dovedesc, convingător, că manualele au fost folosite, în mod concret, fie de elevi, fie de profesori, în cadrul lecturilor sau pentru pregătirea lecțiilor. Manualele au îndeplinit, în acest caz, rolul unui „vehicol privilegiat al circulației ideilor“¹⁶.

Sondajele efectuate în direcția investigației de față s-au soldat cu rezultate interesante. Astfel, *Breviarium romanae historiae* datorat lui Eutropius, a fost identificat în universul cultural al Blajului, prin ediția clujeană din 1820, între cărțile profesorului I. Antonelli și la îndemîna elevilor gimnaziului¹⁷. Ediția Bipontium, 1800, din lucrare a constituit premiul elevului sibian Ludovic Reinisch, acordat, în 1815, de profesorul de sintaxă Iosif Piringer¹⁸. Menționăm și versiunea vieneză din 1805, care a făcut parte, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, după cum ne dovedește signatura „G 6 258“, din biblioteca profesorului Ion Emil Buczy¹⁹. Ediția tipărită la Debrecen în 1777 va ajunge, în final, în colecția de cărți a colegiului piarist din Cluj²⁰.

Alături de istoricul Eutropius, apare și Justinus cu *Historiae Philippicae*. Ediția de Lipsia, imprimată în 1757, a fost deținută de același profesor Buczy. Un alt exemplar al ediției, cumpărat la 2 septembrie 1848, după cum rezultă din notița olografică, cu 50 crețari, constituia proprietatea elevului blăjean Ioan Groza. Volumul a putut fi consultat

15. Cf. P. Szathmáry Károly, *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Bethlen — főtanoda története* (Istoria școlii superioare a lui Bethlen din Alba Iulia — Aiud), Nagy-Enyed, Szerző Sajátia, 1868, pp. 183—184; J. Gross, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, Hermannstadt, 1888, pp. 104—120; *A marosvásárhelyi evang. ref. collegium könyvtára többes példájainak jegyzéke* (Catalogul mai multor cărți din biblioteca colegiului evang. ref. din Tg. Mureș), Marosvásárhelyt. 1884, passim; H. Schuster, *Katalog der Bibliothek des evang. Gymnasiums A. B. in Szászregén (Sächsisch-Regen)*, Nagy szeben (Hermannstadt), Buchdruckerei W. Krafft, 1903; P. Teodor, I. Gabor, în *Istoria Clujului*. Sub redacția acad. prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1974, pp. 232—236; I. Mărza, *Bibliotecă gimnaziului crăiesc din Zlatna. O contribuție la istoricul bibliotecilor școlare din Transilvania*, în *AIIA*, Cluj, XV, 1972, pp. 86—104; idem, *Lista cărților umaniste a bibliotecii gimnaziului crăiesc din Sibiu*, în *Apulum*, XVI, 1978, pp. 330—340 etc.

Istoricul antichității au fost prezenți prin diferite ediții și în lumea școlară a Blajului, după cum ne demonstrează cataloagele vechilor biblioteci de aici. Cf. B.A.C-N.: *Inventarium librorum Balasfalvae in Residentia Ep/isco/pali, 1747* (ms. lat. 550); *Inventarium Seminarii Dioecesiani Balasfalvensis de anno 1777* (ms. lat. 257); *Catalogus Bibliothecae Monasterii Balasfalvensis, ad Sanctissimam Trinitatem* (ms. lat. 435).

16. Fr. Furet, *Histoire du livre dans la société moderne: recherches, méthodes, problématique*, în *RRH*, IX, 3, 1970, pp. 507—516.

17. B.A.Fil.C-N., B 11886. Vezi și *Biblioteca testată de rep. canonic I. Antonelli, în Programa gimnaziului superior, preparandiei, normei și școlii populare de fete din Blaj pe anul școlastic 1889/90*, Blaj, Tip. semin., 1890, pp. 36—43.

18. B.B.A.-I., Q, VII 41.

19. *Ibidem*, B, VII 1. Vezi și B. B. A—I., XI—420 (*Conscriptio Librorum Reverendissimi Iohannis Aemilii Buczy, Canonici, dum viveret Astronomi 1839*).

20. B.d., „T.C.“ B., 1133.

și de școlarii din Blaj. O dovedește ștampila gimnaziului²¹. La dispoziția colegiului din Aiud se afla, din același autor, ediția 1767, imprimată chiar acolo. Volumul conține ex-libris-ul elevului Michael Kirally²².

Dintre istoricii antichității lecturați de elevii transilvăneni trebuie reținut și Titus Livius. Era prezent în cercurile școlare ale Blajului, prin *Historiarum libri primi decem*. Volumul V din ediția de la Bipontium, în 1785, a fost donat, în 1817, de către Alexander Suluțiu lui Franciscus Cserei²³. Patru volume din aceeași variantă, tipărite la Leipzig, în 1801, se aflau în proprietatea lui Ion Emil Buczy²⁴. Ediția germană a operei *Römische Geschichte*, München, 1824, provine din biblioteca lui I. Antonelli²⁵. Pentru prezența lucrării lui Titus Livius între cărțile unor elevi transilvăneni este interesant și volumul de la Lipsia, 1743, care poartă autograful elevului Robert Schuster. Mai adaugăm ediția din 1828, care a aparținut, din 1832, elevului din Blaj, Sigismund Datza²⁶ (Fig. 2).

Continuăm investigația, precizând că lucrarea *Vitae excellentium imperatorum*, datorată lui Cornelius Nepos, a fost depistată în centrul școlar blăjean. Ediția Cassovia, 1762, avind comentariile lui Christophorus Cellarius, se găsea în biblioteca Ioan Vancea²⁷. Varianta clujeană a lucrării, care a constituit și *Praemium Diligentiae* s-a aflat, către mijlocul veacului al XIX-lea, în biblioteca profesorului Ioan Popescu. De la acesta va fi cumpărată, în 1859, de cărturarul Ioan Micu Moldovan²⁸.

La îndemina elevilor transilvăneni se găseau și ediții din Sallustius. Ne vom mărgini la două exemplare: ediția Bipontium, 1797, a fost achiziționată la prețul de 2 florini, în 10 iunie 1807, de elevul Iosephus Demien. Un exemplar din aceeași ediție se găsea, în anul 1803, între cărțile lui Samuel Kabos²⁹.

Instrucțiuni pentru predarea istoriei la clasele de gramatică și umanități sînt incluse în legislația școlară începînd cu *Ratio educationis* și terminînd cu *Norma regia*. Se menționează ce anume din obiectul istoriei trebuia să se predea pentru fiecare clasă. Vom urmări, în continuare, manualele de istorie, în funcție de aceste indicații, pentru clasa de gramatică sau de umanități și prezența lor la îndemina unor elevi sau profesori.

Din informațiile existente asupra predării istoriei (argumentarea materiei, indicarea manualelor și distribuirea orelor pentru clase)³⁰, rezultă că la *infima schola grammatices*, se învață pentru ambele se-

21. B.B.A.-I., X VII 34 ; B.A.Fil.C-N., B 6274.

22. B.C.U.C-N., 40505.

23. B.d., T.C., B., 1281.

24. B.B.A.-I., S, VIII a-e.

25. B.d., T.C., B., 1471-1477.

26. B.C.U.C-N., 299368 ; B.A.Fil.C-N., B 4513.

27. B.A.Fil.C-N., B 8806.

28. *Ibidem*, B 7407.

29. B.C.U.C-N., 56339.

30. *Norma regia*, 1781, p. 47, 52, 56, 57, 62, 63. Date interesante despre predarea istoriei la gimnaziile din imperiu în *Erneuerte Schulordnung für die Chur-Sächsischen drey Fürsten und Landschulen Meissen, Grimma und Pforta, Dresden, 1773*, pp. 73-76; *Sammlung der Verordnungen und Vorschriften über die Verfassung und Einrichtung der Gymnasien, Dritte Auflage, 1820*, pp. 117-121.

mestre, *Historia biblica*, cite o oră pe săptămână³¹. Unul din manualele des folosite a fost acela al lui Johann Hübner (1668—1731)³². S-a utilizat pentru clasele de *syllabizantium*, *legentium*, *elementaria* și *teutonica* în 1768 la Brașov³³.

Volumul lui Hübner poate fi detectat în diferite centre școlare din Transilvania primelor decenii ale secolului al XIX-lea. Varianta maghiară din *Historia biblica*, tipărită la Bratislava și Pestinum, în 1813, a fost în posesia „Bibliotecii Basilitane” din Blaj. În final, va intra în proprietatea elevului Iosif Ciura³⁴. Ediția germană, imprimată la Brașov în 1775, era la 10 martie 1784 printre cărțile lui Stephanus Madgyaszai din Aiud. În anul 1814 a ajuns în posesia lui Ferdinandus Kittler, „Principistus Zalathnensis”. În cele din urmă va intra în biblioteca gimnaziului reformat din Cluj³⁵.

Pentru *media schola grammatices* se prevedea, pentru ambele semestre, „*Historia Hungariae usque ad cladem Mohátsianam*”³⁶. Ca autor este indicat C. Palma. Dintre scrierile lui Carolus Palma (1735—1787), istoric destul de fecund³⁷, a putut îndeplini rolul unui manual, datorită formei accesibile și conținutului, redactate cu vădite scopuri didactice, lucrarea în trei volume, *Notitia rerum Hungaricarum*. Au apărut mai multe variante, de la ediția Tyrnavia, 1770 pînă la acelea de la Pestinum, Buda și Cassovia, 1785³⁸. Autorul tratează istoria Ungariei în maniera pragmatică. Perioada este cuprinsă între evenimentele din epoca „*Hungaria vetus*” și „*Austriaca regnum Hungariae periodus*”.

Volumele lui C. Palma au cunoscut, după cum era de așteptat, o răspîndire în mediile școlare transilvănene, mai ales că autorul era recomandat chiar de legislație. Ex-libris-urile de pe exemplarele identificate dovedesc, în mod clar, receptarea lor în lumea elevilor și a oamenilor de școală. Aceași lucrare poate fi întîlnită și în catalogul unor biblioteci gimnaziale. Cele trei volume din ediția 1785 făceau parte, din 1797, din colecția gimnaziului M. Körosiensis, după cum rezultă din

31. *Norma regia*, 1781, p. 56, 57. În deceniile 8—9 ale veacului al XVIII-lea se studia, la Blaj, după cum reiese din datele înaintate Comisiei studiilor, istoria biblică pînă la imperiul lui David. Conținutul era predat în limba română. Cf. L. Protopopescu, *op. cit.*, p. 209.
32. Cf. *Allgemeine deutsche Biographie*, 13, Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1881, pp. 267—269 (abreviat: A. d. B.); Petrik Géza, *Bibliographia Hungariae 1712—1860*, II, Budapeștina, Sumpibus Augustini Dobrowsky, 1890, p. 193—194 (abreviat: Petrik).
33. Fr. Deutsch, *Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen, I (1543—1778)*, în *Monumenta Germaniae Paedagogica*, VI, 1888, pp. 316—319. Cf și P. Teodor, *Istoria învățămîntului din Transilvania. Învățămîntul maghiar*, ms.
34. B. A. Fil. C—N., B 1560.
35. *Ibidem*, B 90914. Informații în privința propunerii istoriei se pot culege și din anumite „*materia tentaminis*”, alcătuite după cursurile profesorilor. La școlile din Blaj, de pildă, s-a studiat, în 1787, Vechiul Testament pînă la imperiul lui David (povestit în limba română). L. Protopopescu, *op. cit.*, p. 284, 300. În limba vernaculă se preda, în 1799, istoria sacră a Noului Testament. Vezi G. Bogdan-Duică, *Școlile din Blaj. Un examen la gimnaziul din Blaj în 1799*, în „*Revista fundațiilor regale*”, I, 1934, p. 93. Pentru comparații în direcția predării istoriei, la Zlatna, vezi I. Mărza, *Patru documente despre Regium Gymnasium Zalathnenses*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 366, 371.
36. *Norma regia*, 1781, p. 58—59. Cf., de asemenea, *Ratio educationis*, § CXXI *De Historia Hungariae, et cur eadem inter universe utilia Studiorum argumenta referatur*, pp. 197—205; § CXXII *De institutione historiae Hungariae*, pp. 204—206. Vezi și B. A. Fil. C—N., ms. lat. 437, fost 248 fond Oradea (*Ratio educationis, totiusque Rei Litterariae per Regnum Hungariae partesque eidem annexas, copie sec. al XIX-lea*).
37. Szinyei József, *Magyar írók élete és munkái* (Viața și opera scriitorilor maghiari), X, Budapest, 1905, c. 209—210 (abreviat: Szinyei); A. Veress, *Bibliografia română-ungară*, I, București, 1931, p. 268, 286. II, p. 351 (abreviat: Veress).
38. Petrik, III, p. 26.

autograful rectorului și profesorului Gerson Fodor³⁹. Ediția 1775 a lucrării, imprimată la Tyrnavia, a constituit premiu pentru un elev (al cărui nume nu-l cunoaștem). Coperta are însemnarea: „Pub. praemium diligentiae“⁴⁰. Jacobus Ballo, „juris auditor Posonii“ (probabil în primele decenii ale secolului al XIX-lea) și-a pus autograful pe cele trei volume din ediția anului 1770. Au fost achiziționate la prețul de 1 florin și 45 creițari. Exemplarele poartă și ștampila gimnaziului din Blaj, dintre care prima este anterioară anului 1800⁴¹.

În cursul actualelor cercetări am depistat și alte volume din *Notitia rerum Hungaricarum*. Acestea poartă ex-libris-urile elevilor Franciscus Hill (1774) și Petrus Klobusiczky. Cărțile au intrat, finalmente, în biblioteca Ioan Vancea⁴². Volumul trei al ediției 1775 beneficiază de un ex-libris din 1783, datorat lui Anton Csador⁴³. Reținem, totodată, alte trei volume ale ediției 1775 din lucrarea lui C. Palma, care poartă ștampila Academiei de drept din Cluj. În primele decenii ale secolului al XIX-lea s-au găsit în preajma cancelistului Joannes (...), după cum mărturisește un autograf mutilat⁴⁴.

Legislația școlară indică, pentru primii ani ai veacului al XIX-lea, drept autor pentru manualul de istorie la *media schola grammatices* pe Georgius Pray⁴⁵. Dintre lucrările datorate lui G. Pray (1723—1801)⁴⁶ a putut îndeplini rolul unui manual *Historia regum Hungariae*, I—II, Buda, 1801⁴⁷. Volumul narează istoria Ungariei de la perioada vechilui stat pînă la 1780. O destinație didactică ar fi putut avea și *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, Buda, 1799⁴⁸.

Din investigațiile întreprinse în direcția depistării unor exemplare care au circulat în medii școlare transilvănene, rezultă că operele lui G. Pray se găseau la un moment dat în preajma elevilor din Blaj sau Cluj. Volumele 2—3 din prima lucrare s-au aflat în posesia lui Gabriel Papp⁴⁹, intelectual român cu studii la Blaj. În a doua jumătate a veacului al XIX-lea ele au intrat în fondul bibliotecii gimnaziului de la Blaj, după cum ne dovedesc vechea semnătură „B I 31“ și ștampila instituției. Volumul al III-lea poartă însemnele de proprietate ale aceluiași gimnaziu. Doar cota este diferită: „A IV 67“. El beneficiază de un ex-libris, semnat de profesorul Joannes Lemeny⁵⁰, aparținînd perioadei anterioare anului 1848. *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, Buda, 1799, s-a aflat în proprietatea lui Michael Eleckesi, elev în prima clasă de u-

39. B.B.A-I., C₃ VII 3.

40. B.d. „T.C.“ B., 1428—1430.

41. B.A.Fil.C-N., B 458; B.d. „T.C.“ B., 250.

42. B.A.Fil.C-N., B 8746.

43. B.d. „T.C.“ B., 339.

44. B.C.U.C-N., 7662. Pentru prezența lui C. Palma în diferite centre școlare transilvănene, la îndemina elevilor, vezi și Török Istán, *A Kolozsvári ev. ref. collegium története* (Istoria colegiului ev. ref. din Cluj), I. Kolozsvár, Stief Jenő, 1905, p. 271; *A marosvásárhelyi evang. collegium könyvtára* /.../, p. 41; Boros Gábor, *A Nagyszombeni állami főgymnasium történelme* (Istoria gimnaziului superior de stat din Sibiu), Nagyszomben, Reissenberg Adolf, Steinhausen, 1896, p. 57.

45. *Ratio educationis*, 1806, p. 60.

46. Szinnyei, XI, c. 111—118; Biró Sándor, *op. cit.*, pp. 82—84.

47. Petrik, III, p. 135.

48. *Ibidem*.

49. B.A.Fil.C-N., B 3130.

50. *Ibidem*, B 1512.

manități de la Blaj. I s-a oferit ca „Praemium diligentiae“⁵¹. Apoi, lucrarea a intrat în rîndul cărților de la gimnaziu. Mărturii sînt cota veche „B I30“ și ștampila.

Cercetările întreprinse în alt fond documentar atestă existența lucrării la Cluj. Argumentăm această afirmație prin trei volume din ediția Buda, 1801. Ele se aflau, din 24 ianuarie 1817, în posesia lui Josephus Foris, probabil un elev clujean. Au fost cumpărate, de la Comarno⁵². Ulterior, exemplarele au făcut parte din colecția casinei din Cluj. Aceeași soartă va avea și *Historia regum Hungariae stirpis Austriacae*, după cum ne dovedesc notițele de proprietate⁵³.

Predarea istoriei la clasa medie de gramatică este schimbată, în virtutea ordonanțelor școlare ale populației săsești din Transilvania. În ordonanța studiilor din anul 1756, pentru „Historia patriae“ este indicat Martinus Felmer⁵⁴ cu *Primae liniae m. principatus Transilvaniae historiam*. Autorul apare și la gimnaziul A. B. din Sibiu, pentru 1801. Ediția lucrării, îmbunătățită de Jos. Car. Eder, figura și printre cărțile gimnaziului din Sighișoara. Chiar și în *Lustrirungsbericht des J. G. Giesel*, 1844 este prevăzută lucrarea⁵⁵.

Investigațiile asupra depistării unor ediții din opera lui M. Felmer s-au soldat cu identificarea mai multor exemplare interesante prin aria circulației lor. Ediția din 1803 a fost și în proprietatea lui Ioan Micu Moldovan⁶⁵. Ediția princeps din 1780 se găsea, inițial, printre cărțile contelui Georgius Banffy de Losontz. În final, va ajunge în biblioteca lui Ladislau Vajda⁵⁷, intelectual și om politic transilvănean, fost elev al liceului piariștilor din Cluj. Aceeași variantă se afla în biblioteca gimnaziului din Blaj⁵⁸.

Dintre exemplarele aparținătoare ediției 1780 reținem pe acela cumpărat în 6 martie 1816 de către Joannes Nyagai de la Maria Oprasika. Volumul conține nenumărate adnotări despre istoria universală (de la imperiul chinez pînă la viața lui Petru cel Mare) sau transilvăneană (de pildă seria principilor calvini)⁵⁹. Un alt exemplar din lucrare figura, sub numărul 1542, printre cărțile Academiei de drept din Sibiu⁶⁰. În fine, volumul, care a fost în 1798 în proprietatea lui Samuel Karantasi, poartă sigiliul personal al lui Timotei Cipariu⁶¹. Glosele cu privire la *Regum peregrinorum series* dovedesc că volumul a fost citit.

Alături de M. Felmer, în gimnaziile săsești din Transilvania s-au

51. *Ibidem*, B 12528.

52. B.C.U.C-N., 93698.

53. *Ibidem*, 93730.

54. J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, I. Kronstadt, Druck und Verlag von Johann Gött und Sohn Heinrich, 1870, pp. 295-301 (abreviat : Trausch); Szlinnyei, III, c. 346-349; Veress, I. p. 307; II, p. 131.

55. Fr. Teutsch, *op. cit.*, p. 223; II, p. 134, 182, 345.

56. B. A. Fil. C-N.; B 6575.

57. *Ibidem*, B 9726.

58. B. d. „T. C.“ B., 1363.

59. B. C. U. C-N., 51147.

60. *Ibidem*, 57303.

61. B. A. Fil. C-N., B 2419.

mai utilizat, după cum rezultă din ordonanțele școlare⁶², și alte lucrări de istorie, care au putut îndeplini rolul de manual. Ne gândim la : C. Meugeborne, *Handbuch der Geschichte Siebenbürgen*⁶³, M. Lebrecht, *Erdbeschreibung des Grossfürstenthums Siebenbürgen*⁶⁴ și Dan. Jos. Leonhard, *Geschichte von Siebenbürgen*⁶⁵.

Conform legislației școlare era prevăzută la *suprema schola grammatices*, în cadrul gimnaziilor transilvănene, pentru ambele semestre, o oră pe săptămână din *Historia Transilvaniae*⁶⁶. Nu se specifică, însă, nici perioada și nici autorul manualului.

Dacă acestea au fost manualele de istorie la clasele de gramatică, să urmărim, în continuare, cum se prezintă situația la clasele de umanități⁶⁷. Pentru *infirma scholae humanitatis* se prevedea la „*stadium antiquitatum Romanarum*” cartea lui Nieupoort, *Antiquitates romanae*, prezentă nu o dată în diferite biblioteci școlare transilvănene⁶⁸. Este vorba de volumul care a însemnat, într-un chip strălucit, valențele unui manual de istorie pentru gimnazii : *Rituum, qui olim apud romanos obtinuerunt succincta explicatio*. A cunoscut nenumărate ediții în diferite oficine, de la Berolinum și Tyrnavia pînă la Buda și Claudiopolis⁶⁹. Această enciclopedie a lumii romane, la nivelul elevilor pentru gimnaziu, a circulat, după cum era și de așteptat, în diferite centre școlare transilvănene (Fig. 3).

Un exemplar al ediției de la Tyrnavia, 1765, beneficiază de un exlibris, din care rezultă că era, în 1784, în posesia gimnaziului crăiesc din Sibiu⁷⁰. Aceeași lucrare a fost detectată și în mediul intelectual al Clujului. O dovadă este, în această privință, exemplarul din ediția clujeană 1782, înscris printre cărțile colegiului piarist de aici. Ne mărturișește însemnarea „Pult. D. loc. 4/7”⁷¹. Un alt volum al ediției, provenind din biblioteca istoricului Aug. Bunea, era inclus în anii 1794—1795, în catalogul cărților lui Joannes Ratz⁷², originar din Căpîlna de Jos (jud. Alba). Probabil, este un intelectual format la școlile românești din Blaj. Un alt exemplar al ediției, achiziționat la prețul de 2 florini și 30 crăițari, făcea parte din biblioteca lui Josephus comes Kemény. Posesorul era, în 1806, în clasa de poetică, la Cluj⁷³.

62. Fr. Teutsch, op. cit., I, pp. 176—241; II, pp. 1—20, 134, 140, 182, 269, 297, 319, 345, 350, 357, 369—371.

63. Trausch, III, pp. 15—16; A. d. B., XXIII, pp. 497—498; Szinnyei, IX, c. 1004—1006; Petrik, II, p. 872.

64. Trausch, II, pp. 343—345; A. d. B., XVIII, pp. 98—100; Szinnyei, IX, c. 937—939; Petrik, II, p. 562.

65. Trausch, II, p. 348—349; A. d. B., XVIII, pp. 299—301; Szinnyei, VII, c. 1101—1102.

66. *Norma regia*, 1781, p. 52, 60—61. În ceea ce privește predarea istoriei la diferite gimnazii transilvănene în cele trei clase de gramatică, cf. L. Protopopescu, op. cit., p. 290, 294—295, 304, 307, 309; G. Bogdan-Duică, *Școlile din Blaj*, p. 95, 96; idem, *George Lazăr, București*, 1924, p. 115—118; I. Mărza, *Sargetia*, XIII, 1977, p. 365, 366, 369, 371.

67. *Norma regia*, 1781, v. 62—63, 69—72.

68. *Ibidem*, p. 69. Pentru frecvența lucrării lui Nieupoort în diferite biblioteci școlare transilvănene, cf. *A marosvásárhelyi evang. ref. collegium könyvtára /.../, p. 39; Boros G., op. cit., p. 57; L. Protopopescu, op. cit., p. 219, 243, 322, 331; I. Mărza, *Biblioteca gimnaziului crăiesc din Zlatna*, p. 101; B. A. Fil. C—N., ms. lat. 257, f. 15 r; ms. lat. 435, f. 26 v — 27 r, 114 r.*

69. Petrik, II, p. 882. Date despre autor în *Bibliographie universelle ancienne et moderne*, 31, Paris, Chez Micaud Frères, pp. 277—278 (abreviat : B. u. a.).

70. B. B. A—I., N: IV 17.

71. B. d. „T. C.” B., 1300.

72. B. A. Fil. C—N., B 10692.

73. B. C. U. C—N., 34683.

Alături de manualul lui Nieupoort, gimnaziile transilvănene au mai putut întrebuința, în aceeași direcție, *Compendium antiquitatum graecarum*. Compendiul a fost editat „ad usum primae humanitatis scholae in regiis per Hungariam adnexasque provincias gymnasiis”. S-au scos mai multe ediții la Buda, între 1814—1821, în tipografia universității regești⁷⁴. Lucrarea a fost cunoscută în o seamă de centre școlare din Transilvania. Ediția din 1818 era inclusă în lista cărților intelectualului Ioannes Lazar⁷⁵. Varianta din 1821 se găsea în proprietatea elevului Josephus Szabo din clasa de retorică a gimnaziului din Alba Iulia⁷⁶. Un exemplar din ediția anului 1820 a fost între anii 1835—1838, după cum reiese din ex-libris-urile existente, în proprietatea lui Joannes Vantsa (mai tirziu, mitropolit la Blaj), pe cînd era elev în clasa primă de umanități la Oradea⁷⁷.

Correspondentul manualului anterior prezentat pentru antichitatea romană a fost lucrarea lui Stephanus Schoenwisner (1738—1818)⁷⁸, *Compendium antiquitatum romanarum*. Cele două volume din ediția Buda, 1818—1820, s-au găsit inițial în biblioteca profesorului gimnazial de la Zlatna, Emericus Balas. Faptul este dovedit de cota veche „Nr. 5110”. Ulterior, cărțile au intrat în colecția lui T. Cipariu, după cum reiese din ex-libris-ul „Nr. 38. T. Cipariu”⁷⁹. Un alt exemplar din 1821 a fost, în prima jumătate a veacului al XIX-lea, în proprietatea lui Joannes Szabo, elev la Alba Iulia⁸⁰ (Fig. 4).

Pentru clasa infimă de umanități se prevedea, în semestrul I al anului școlar, pe lângă studiul antichităților romane sau grecești, „*Historia Hungariae a Ferdinando I ad nostra usque tempora*”⁸¹. Ca manual se indica, în spiritul legislației, C. Palma, *Notitia rerum Hungaricarum*. Pentru semestrul al doilea, la aceeași clasă, se urmărea „*Historia ditiorum Augustae Domus German. Belgic. Italic*”⁸².

Normele școlare săsești indicau, în mod frecvent, manualul lui Freyer, *Universalshistorie*⁸³. Din investigațiile întreprinse pînă acum rezultă că și Hieronim Freyer (1675—1747)⁸⁴ a fost utilizat în unele gimnazii din Transilvania. Ediția Halle, 1752 din lucrarea aceluiași istoric, *Compendium der Weltgeschichte*, după ce a fost în posesia lui Andreas Krauss în 1778, ajunge în biblioteca liceului crăiesc din Cluj, sub semnatura „N 36 M 14”⁸⁵. Menționăm că varianta din 1724, imprimată tot la Halle, era în 1831, în aceeași bibliotecă școlară clujeană. Purta cota „N 33 K

74. Petrik, I, p. 434.

75. B. C. U. C—N., 52312.

76. B. B. A—I., N₇, I 21.

77. B. A. Fil. C—N., B 9157. Elevii școlilor din Transilvania ar mai fi putut folosi, pentru studii antichității grecești, și opera lui Bos. Lambertus. *Antiquitatum graecarum cum observationibus Gersneri*, Lipsia, 1767, B. A. Fil. C—N., ms. lat. 347 (fost 248 fond Oradea), f. 71 r.

78. Szinnyeı, XII, c. 587—591.

79. B. A. Fil. C—N., B 1786.

80. B. B. A—I., B₇, I 26.

81. *Norma regia*, 1781, p. 62, 69.

82. *Ibidem*.

83. Fr. Teutsch, I, p. 187, 324. Cf. și Török István, op. cit. I, p. 135—159; P. Teodor, *Istoria învățămîntului din Transilvania. Învățămîntul german*, ms.

84. A. d. B., VII, pp. 367—369.

85. B. A. Fil. C—N., C 51874.

34⁸⁶. La finele secolului al XVIII-lea, a fost în proprietatea lui Johannes Clemens.

Un autor de manuale școlare des folosit la gimnaziile din imperiu a fost Johann Matheus Schröckh (1733—1808). Istoric de renume, J. M. Schröckh a rămas cunoscut și ca o adevărată autoritate a învățămîntului german în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și în prima jumătate a veacului următor⁸⁷. Cîteva exemplare din opera sa am depistat și în unele medii școlare transilvănene. Trebuie să le interpretăm ca dovezi ale ariei de răspîndire a ideilor sale dar și ca niște rezultate concrete ale legăturilor culturale ale Transilvaniei cu centrele germane ale imperiului.

Ediția 1777, imprimată la Berlin și Stettin, din *Lehrbuch der Allgemeinen Weltgeschichte*, a fost în posesia intelectualului clujean Samuel Pataki⁸⁸. Tot el avea și patru volume din varianta de la Leipzig, 1779—1784⁸⁹. Ediția din 1778 de la Lipsia din lucrarea Offerhaus, în două volume, *Compendium historiae universalis*, adăugită de Schröckh, a fost inclusă în biblioteca liceului crăiesc academic din Cluj⁹⁰. Aceeași operă era în biblioteca lui T. Cipariu, „Nr. 71 a-b“. Inițial s-a găsit la Aiud, printre cărțile lui Stephanus Nalatzi. În cele din urmă va intra, prin filiera T. Cipariu, în biblioteca gimnaziului din Blaj (cota „B II 48-49“)⁹¹.

O altă instituție școlară din Cluj, avem în vedere biblioteca liceului piarist, era posesoarea a șase volume din ediția franceză a lucrării lui Schröckh, *Histoire universelle à l'usage de la jeunesse*, Leipzig, 1784. Dovada este semnatura „Plut. H. loculi 3/18-23“⁹². Sus-numitul autor se găsea și printre cărțile lui Ion Emil Buczy. Aceasta este explicația autografului aplicat pe ediția lucrării din 1784, tipărită la Berlin și Stettin⁹³. Dintre cititorii clujeni ai lui Schröckh reținem și pe Daniel Manffy, pentru anul 1826. A fost, probabil, elev al liceului reformat⁹⁴. Cele șase volume din ediția anului 1786 aveau drept proprietar, pentru perioada 1804—1807, pe Bánffy László și Gergely. În anul 1847ele erau clasate în biblioteca liceului reformat din Cluj. Autograful bibliotecarului Páncél (?) Károly⁹⁵ este o mărturie convingătoare.

Printre cărțile unor oameni de școală din Transilvania a fost detectată o altă lucrare a lui Schröckh. Este vorba de *Historia religionis*. Ediția de la Augsburg, tipărită în 1788, a fost la îndemîna profesorului Gabriel Stoica (1772—1836)⁹⁶, activ la școlile din Blaj. La început volumul a făcut parte din „Biblioteca Basilitană“. În anul 1851 era înre-

86. *Ibidem*, C 84504.

87. B. U. a., 41. pp. 241—243; C. von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreichs*, 31, Wien, Verlag der Universitäts-Buchdruckerel, 1876. pp. 309—316 (abreviat: Wurzbach); A. d. B., XXXII, pp. 498—501; Biró Sándor, *op. cit.*, pp. 60—61.

88. B. A. Fil. C—N., R 114057.

89. *Ibidem*, R 82896.

90. *Ibidem*, C 56401.

91. *Ibidem*, B 5939 a-b.

92. *Ibidem*.

93. B. B. A—I., N., X 11.

94. B. A. Fil. C—N., R 84068.

95. *Ibidem*, R 115000.

96. *Ibidem*, B 166. Vezi N. Comșa, *Dascălii Blajului*, Blaj, Tip. semin., 1940, pp. 41—42.

gistrată printre cărțile seminarului diecezan. Din aceeași lucrare, ediția de la Berlin, 1777, a fost identificată și la Alba Iulia, în posesia lui Ion Emil Buczy⁹⁷.

Pe lângă manualele lui Freyer și Schröckh, gimnaziile săsești din Transilvania au folosit și cartea lui Carl Heinrich Ludwig Pölitz. Din opera profesorului de istorie al universității din Wittenberg a fost întrebuițat ca manual *Kleine Weltgeschichte*. Cele patru volume Wittenberg, 1813 au fost achiziționate de la Viena, în 12 iunie 1816, de către intelectualul român Z. C. Popp⁹⁹. Ediția de la Leipzig făcea parte, în primele decenii ale veacului al XIX-lea din colecția de cărți a profesorului Ion Emil Buczy¹⁰⁰. Același autor era prezent în biblioteca liceului crăiesc din Cluj, prin patru volume de la Leipzig, 1825 din *Weltgeschichte für gebildete Leser und Studierende*¹⁰¹. Varianta Leipzig, 1820 a aparținut, din 1 ianuarie 1848, elevului Johann Fleischer, după cum ne dovedesc repetate autografe¹⁰².

În legătură cu istoricul Pölitz mai precizăm că manualul său era inclus și în planul învățămîntului gimnazial pentru anul școlar 1823—1824¹⁰³. Autorul era menționat și în anii premergători revoluției din 1848 în programe. Îl găsim indicat în planul de învățămînt de la gimnaziul din Bistrița pentru 1846¹⁰⁴.

Așadar, am urmărit care manuale de istorie s-au întrebuițat la clasa mică de umanități. Cercetăm, mai departe, aceeași problemă, așa cum apare în lumina legislației școlare, dar pentru *suprema schola humanitatis*. Aici se prevedea și se studia totodată mitologia lui Phil. Jos. Hollius¹⁰⁵.

Manualul lui Hollius, *Mythologia seu fabulosa deorum historia*, o ferea elevilor, prin lecturi și aprofundări, cunoștințe despre istoria zeilor la greci și la romani. Cartea comportă și o semnificație culturală aparte, dacă avem în vedere ponderea pe care o deținea, în cadrul învățămîntului, religia.

Din investigațiile realizate reiese că lucrarea lui Hollius a cunoscut o anumită răspîndire în câteva medii școlare. Ediția de la Buda, 1778 a circulat în gimnaziile din Cluj și Blaj. Mărturii sînt semnăturile unor elevi ca Josephus Römer, gimnazist la Cluj în anul al doilea, Josephus Gigagudi (?), Basiliul Dombay, Basilius Bamm și Alesandru Marcu. Ultimeii trei studioși provin din mediul școlar al Blajului¹⁰⁶. Exemplarul

97. B. B. A—I., X, VIII 3.

98. Pentru prezența acestor doi autori de manuale de istorie în peisajul învățămîntului transilvănean al epocii, cf. J. Dück, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*, Kronstadt. Druck und Verlag von Johann Gött, 1845, p. 101; A marosvásárhelyi evang. ref. collegium könyvtára /.../, p. 45; H. Schuster, *op. cit.*, p. 33, 37, 38.

99. B. C. U. C—N., 36392.

100. B. B. A—I., T, VIII 47.

101. B. A. Fil. C—N., C 51041.

102. B. C. U. C—N., 52253.

103. Fr. Teutsch, *op. cit.*, II, p. 269.

104. *Ibidem*, p. 369—370, 371.

105. *Ratio educationis*, 1777, p. 269, 272; *Norma regia*, 1781, p. 71. 72.

106. B. A. Fil. C—N., B 13076.

imprimat la Sibiu, în 1781, a fost, către sfârșitul veacului al XVIII-lea, în proprietatea lui Albertus Baraczy, probabil elev la Alba Iulia ¹⁰⁷.

Alături de aceste manuale, trebuie să includem și contribuția abatelui Claude Millot ¹⁰⁸. Avem în vedere *Eléments d'histoire générale*. În spațiul cultural al Transilvaniei a fost cunoscută și folosită lucrarea, mai ales în varianta germană, îngrijită de Wilh. Em. Christiani, *Allgemeine Weltgeschichte alter, mittlerer und neuer Zeiten*. Este știut că istoria lui Millot a fost tradusă în limba română de Ioan Piuariu Molnar. S-a publicat la Buda, în 1800, sub titlul *Istorie universală, adecă de obște* ¹⁰⁹. Cercurile oficiale ale imperiului au acceptat traducerea în limbile germană, maghiară și română, fiindcă abatele Millot, care și-a conceput lucrarea ca un instrument de educație cetățenească și patriotică (inclusiv ca un manual), dovedea opinii moderate asupra istoriei. De fapt, cartea lui se studia și la Brașov, după cum rezultă din *Planul unei școli de preoți și dascăli în Brașov, 1803* ¹¹⁰. Fig. 5.

Obiectivul didactic urmărit de Millot explică, în bună măsură, circulația manualului în câteva medii școlare transilvănene. Trei volume din varianta franceză, imprimate la Neuchatel, 1775, au făcut parte din biblioteca intelectualului și omului politic ardelean Ladislau Vajda. Ne-o dovedesc autograful său și numărul de ordine „122” ¹¹¹. Varianta Lausanne, prin cele nouă volume ale sale, era prezentă în „Biblioteca Basilitană” de la Blaj. Va ajunge, mai târziu între cărțile lui G. D. Blasianu și Ioan Micu Moldovan. În a doua jumătate a secolului trecut ediția va intra în biblioteca Societății de lectură „Inochentie Micu Klein” din Blaj ¹¹². Același număr de volume a fost în preajma cărturarului Timotei Cipariu. Ele au putut fi, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, la dispoziția gimnaziului de la Blaj, după cum mărturisește sigiliul școlii ¹¹³. Volumul al șaselea din varianta germană a lucrării, imprimată la Viena, 1813, poartă un ex-libris al studentului blăjean Joannes Ruzs. Apoi, lucrarea va face parte din biblioteca gimnaziului greco-catolic ¹¹⁴.

La același capitol ne reține atenția și manualul datorat eminentului om de școală care a fost Eichhorn ¹¹⁵. Volumul din istoria literaturii, cu largi posibilități spirituale pentru profesorii și elevii epocii, a fost lecturat și în mediul cultural al Transilvaniei. Lucrarea era prevăzută în

107. B. B. A—I, I, 7 39. Pentru prezența lui Hollius în diferite centre școlare transilvănene, vezi Boros G., *op. cit.*, p. 57; Török István, *op. cit.*, I, p. 267; G. Bogdan-Duică, *Școlile din Blaj*, p. 99; L. Protopopescu, *op. cit.*, p. 219, 220, 322, 331; I. Mărza, *Biblioteca gimnaziului crăiesc din Zlatna*, p. 101.

108. B. u. a., 29, pp. 50—53.

109. I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, București, 1910, p. 417—418, nr. 626; L. Grămadă, *Istoria lui Millot în tălmăcirea lui Ioan Piuariu Molnar*, în „*Studia Philologica*”, IV, 2, 1960, pp. 161—175; P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII et XVIII siècles*, V, în *REH*, XIII, 1, 1974, p. 80; M. Popa, *Ioan Molnar Piuariu*, Cluj-Napoca, 1976, p. 147—156.

110. A. Birseanu, *Istoria școlilor centrale române gr. or. din Brașov*, Brașov 1902, p. 34 a.

111. B. A. Fil. C—N., B 9722. Pentru lumea cărților acestui intelectual, vezi *Biblioteca testată de repausatul Ladislau Vajda*, I, în *Programa gimnaziului superior, preparandiei, nemei și școlii populare de fetițe din Blaj*, pe anul școlastic 1890/91, Blaj, Tip. semin., 1891, pp. 14—44; II, în *ibidem*, 1891/92, pp. 16—42; III, în *ibidem*, 1892/93, pp. 13—32.

112. B. A. Fil. C—N., B 13107.

113. B. d. „T. C.”, 370—377.

114. *Ibidem*, 499.

115. Wurzbach, IV, p. 14—15; A. d. B., V, pp. 731—737.

legislația școlară. Se indica, în anul 1813, pentru predarea istoriei la gimnaziul din Sighișoara ¹¹⁶.

Din investigațiile întreprinse în direcția detectării unor exemplare din *Litterärgeschichte*, rezultă că manualul a circulat mai ales în instituțiile școlare reformate, unitariene și catolice din Transilvania. Trei volume din istoria literaturii puteau fi consultate, către mijlocul veacului al XIX-lea, în biblioteca liceului reformat din Cluj ¹¹⁷. Ediția de la Göttingen din 1814 se găsea, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, printre cărțile clujeanului Mártoni Gedo József ¹¹⁸. Biblioteca din proprietatea colegiului unitarian din Cluj poseda, după cum atestă recente cercetări, mai multe ediții după lucrări datorate lui Eichhorn. Spicuum dintre acestea: un volum din ediția Göttingen, 1796, după *Geschichte der Künste und Wissenschaften*; *Weltgeschichte* în două volume din anul 1799; *Geschichte der drey letzten Jahrhunderte*, în patru volume, editate la Göttingen, 1803; ediția anului 1805, în patru volume, imprimate în același oraș, după *Geschichte der Litteratur*; *Geschichte der drey letzten Jahrhunderte*, în opt volume, Göttingen, 1806; cinci volume din aceeași editie; cinci volume din *Weltgeschichte*, ediția Reutlingen, 1818 ¹¹⁹.

Printre cărțile provenind de la biblioteca liceului romano-catolic din Cluj au fost identificate două ediții, ambele imprimate la Göttingen: *Geschichte der Künste und Wissenschaften* 1766 (poartă autograful lui Samuel Pataki) și *Geschichte der drey letzten Jahrhunderte*, 1806, în șase volume ¹²⁰. Receptarea operei lui Eichhorn în Transilvania primei decenii ale secolului al XIX-lea mai consemnează, pentru mediul cultural de la Alba Iulia, două lucrări cu ex-libris din biblioteca lui Ion Emil Buczy, intelectual cu preocupări enciclopedice, inițial profesor la Sibiu și Cluj. Avem în vedere *Geschichte der Literatur des Mittelalters* (signature K 6 747) și ediția 1805 de la Göttingen, *Geschichte der Litteratur* ¹²¹.

Din informațiile existente în literatura de specialitate dar și din investigații de arhivă și de bibliotecă rezultă că, pentru primele decenii ale veacului al XIX-lea, trebuie să acordăm un loc aparte manualului de istorie al lui Martin Bolla ¹²².

Profesor la liceul piariștilor din Cluj, M. Bolla (1750—1831) a rămas cunoscut în literatura istorică românească drept unul dintre aceia care a combătut *Supplex Libellus Valachorum*, documentul programatic al luptei politice a românilor ardeleni de la sfârșitul veacului al XVIII-lea ¹²³. Lui M. Bolla îi datorăm un manual de istorie universală, care a

116. Fr. Teutsch., op. cit., II. p. 182.

117. B. A. Fil. C—N., R 114254.

118. *Ibidem*, U 93507.

119. *Ibidem*, U 93505, U 60720, U 56173, U 93517, U 57171, U 61193, U 54788.

120. *Ibidem*, R 112773, R 114213.

121. B. B. A—I., D, IV 10, J, IV 9.

122. Szinnyei, I. c. 1199—1201; Veress, II, p. 112; A. Bitay, *Martin Bolla (1750—1831) și așa numitul Supplex Libellus*, în *AIIN*, Cluj, II, 1923, pp. 373—377; Biró Sándor, op. cit., pp. 45—59; A. Dankanits, *Manuale de istorie universală din secolul al XVIII-lea*, în *Lucrări științifice*, Tg. Mures, I, 1969, pp. 301—302.

123. D. Popovici, *Literatura română în epoca „luminilor“*. Postfată la ediție de A. Martin. Ediție îngrijită și note de I. Em. Petrescu, în D. Popovici, *Studii literare*, I, Cluj, 1972, p. 227—228, 301; D. Prodan, op. cit., p. 57—60.

cunoscut datorită unor certe calități mai multe ediții a fost folosit. Lucrarea *Prima liniae historiae universalis* a fost redactată „in usum studiosae juventutis claudiopolitanae“. S-a tipărit în multe ediții, începând cu varianta de la Claudiopolis, 1798—1799, în officina lui Martin Hochmeister, și terminând cu cea de la Pestinum, din 1843, realizată de Josephus Beimel.

Cu toate că acordă un spațiu redus istoriei românești, manualul lui M. Bolla oferă elevilor o viziune de ansamblu, la nivel european și mondial, asupra istoriei societății omenеști, de la *diluvium* pînă la anul 1799. Autorul a urmărit problemele religioase, etnice, politice și culturale. Volumul este sistematic; tratează istoria pe țări și epoci. La începutul fiecărui capitol sînt indicate *fontes* și *auxilia* (lucrări) care au fost folosite pentru fiecare țară sau popoare în parte. M. Bolla a întrebuițat marile colecții de izvoare narative și diplomatice. A apelat la istorici, de la biblicul Moise pînă la autorii din veacul al XVIII-lea. Printre istoricii folosiți se numără Muratori, Fleury, Gibbon, Hume, Voltaire, Schrockh, Millot, Achenwal ș.a. Pentru istoria Transilvaniei s-a oprit la Pray, Kationa, Bethlen, Benkő, Felmer etc. Dintre istoricii români apare Dimitrie Cantemir, citat cu *Incrementa atque decrementa aulae otomanicae*¹²⁴.

Prezența oficială a manualului lui M. Bolla în mediul școlar al Blajului a fost dovedită de cercetări recente de arhivă și de bibliotecă¹²⁵. Profesorul Ioan Rusu preda la liceul din Blaj, la clasa de filosofie, istoria universală. În anul școlar 1836/1837 indica model pentru curs manualul lui M. Bolla. Totodată, printre cărțile lui Ioan Lemeni, așa cum rezultă din parcurgerea catalogului din 1826, apar și trei volume din *Prima liniae historiae universalis*¹²⁶.

Din investigațiile întreprinse se conturează existența adesea numeroasă a diferitor ediții din lucrarea lui M. Bolla, folosite de fapt în mai multe gimnazii și licee. Cîteva exemple în acest sens vor fi, socotim, grăitoare.

Volumul I, ediția Claudiopolis, 1798, s-a aflat, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în posesia studiosilor din Blaj, Michael Vadja și Antonius Balomiri. Ultimul era indicat „Physicus“ (student în anul al doilea la liceu, facultatea de filosofie). Volumul al doilea, achiziționat cu 1 florin și 40 creițari (probabil în primii ani ai secolului al XIX-lea) se găsea, în 1816, printre cărțile lui J/osephus/Wincze [?], „Physicus Claudiopolitanus“. Același exemplar va ajunge la un alt „Physicus“, Petrus Nagy de Csik. În următoarele decenii volumul va rămîne tot în mediul cultural al Blajului, la îndemîna elevilor de aici : în 1842/1843 face parte din colecția lui Joannes Koszte, auditor în anul al doilea la filosofie. În 1860, volumul devine proprietatea viitorului cărturar transilvănean Iuliu Marțian, pe atunci „studente“ la școlile Blajului¹²⁷.

124. Petrik, I, p. 316. Considerații asupra manualului la A. Andea, *Date noi privind biografia intelectuală a lui Gheorghe Lazăr (1779—1823)*, în *Ziridava*, X, 1978, pp. 306—307.

125. I. Mărza, *Noi contribuții documentare la cunoașterea învățămîntului din Transilvania în secolul al XIX-lea*, în *Revista de istorie*, 29, 8, 1976, p. 1220—1221.

126. Idem, *Contribuții la istoria culturii transilvănene în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în „*Revista de istorie*“, 32, 3, 1979.

127. B. d. „T. C.“ B., 1362.

În fondul Ioan Vancea au fost identificate alte trei exemplare : volumul III, ediția Cluj, 1799 și volumele II—III, ediția Pesta, 1825 ¹²⁸. Cele trei volume din ediția Pesta, 1820, care se găseau în 1830 în posesia lui Michael Toth, poartă ex-libris-ul lui Michael Cserei ¹²⁹. În primele decenii ale secolului trecut volumul al treilea din ediția de la Pestinum se afla în posesia profesorului Simion Bărnuțiu. Exemplarul va ajunge, posibil către mijlocul veacului, în biblioteca lui I. Antonelii, sub „Nro 86“ ¹³⁰.

Un alt exemplar se găsea în preajma lui Simeon Laday. A fost procurat în 1847. Pe lângă acest posesor, recrutat din mijlocul intelectualilor români din Blaj, volumul mai cuprinde și ex-libris-ul lui Basilius Turk, „Physicus“. Lui îi datorăm mai multe adnotări, dovezi incontestabile că manualul a fost citit ¹³¹. Aceeași ediție, originară din „Biblioteca Basilitană“ de la Blaj, a fost mai târziu în posesia lui Basilius Rați/u/, profesor la școlile de acolo. Către mijlocul veacului al XIX-lea cartea va ajunge la îndemîna lui Nicolaus Moroșan, intelectual format în același centru spiritual. El a notat și câteva date civile pe exemplar ¹³².

Între anii 1842—1844, volumul I din ediția Pestinum, care provine din valoroasa „Biblioteca Basilitană“, avea proprietar pe Eugenius Török ¹³³. Universul cărților profesorului Ioan Micu Moldovan consemnează și două volume din ediția Pesta, 1830. Ele conțin însemnarea „alui I. Moldovanu“ ¹³⁴. Volumul III, ediția Pesta, 1830, cumpărat cu 3 florini și 30 creițari, se află printre cărțile lui Constantin Banffy [?], auditor la filosofie în anul al doilea. La 12 martie 1842 aceeași carte devine proprietatea lui Ioannes Koszte, elev la liceul din Blaj. Dintre alți lectori ai lucrării reținem pe : Josef Svoboda, Sándor Paul (1846) și Ștefan Câmpianu (3 iunie 1871) ¹³⁵. Petru Boer, student în anul al doilea la filosofie, în Cluj, poseda în 1841 volumele I—II din ediția Pestinum, 1836 ¹³⁶.

Trecînd în revistă alți posesori ai manualului lui M. Bolla precizăm că volumele I—II din ediția Pestinum, 1836 s-au aflat, după mijlocul veacului al XIX-lea, în folosul tinerimii gimnaziale din Blaj, după cum rezultă din existența celor două ștampile. Volumul al doilea poartă și ex-libris-ul lui Lucas Szentpeter (probabil un elev al școlilor din Blaj), înconjurat de numeroase „probationes calami“ ¹³⁷. Tomul al treilea din ediția de la Pesta, 1843, era înscris, în anul 1847, printre cărțile lui Salamon Kába, auditor în anul al doilea la clasa de filosofie ¹³⁸. Volumul I din ediția Claudiopolis, 1799 păstrează sigiliul societății de lectură „Iulia“. Exemplarul conține și o listă cu elevi, dintre care menționăm : Boer

128. B. A. Fil. C—N., B 9188, B 8720.

129. *Ibidem*, B 9299.

130. B. d. „T. C.“ B., 571.

131. *Ibidem*, 209.

132. B. A. Fil. C—N., B 10653.

133. *Ibidem*, B 1447.

134. *Ibidem*, B 7523.

135. B. d. „T. C.“ B., 717.

136. B. A. Fil. C—N., B 12722.

137. B. d. „T. C.“ B., 3019, 3021.

138. *Ibidem*, 2883.

Ioan, Dragoș Moise, Gorovey, Moga, Muntyan, Triff, Vlăduț 139. În sfârșit, volumul III din ediția Pestinum, 1843, provenind din Biblioteca centrală de la Blaj, a aparținut în 1845—1846 elevului Nicolaus Barbu din aceeași localitate 140.

Din investigațiile efectuate în biblioteci documentare transilvănene reiese că, pe lângă manualele de istorie prevăzute în legislația școlară a epocii, dintre care o parte mai importantă am prezentat mai sus, au mai fost și alte lucrări, care au putut îndeplini rolul unor cărți de școală pentru însușirea materiei. Multe dintre ele au reușit să suplinească manualele, datorită structurii lor interne. De plidă, semnificative sînt în această direcție lucrările lui Fr. Kazy, *Historia regni Hungariae*, Tyrnavia, 1797; Fr. Borg. Kéri, *Hhstoriae bysantinae epitomae*, Tyrnavia ș.a. Diferite ediții din acest volum au circulat și în mediul școlar al Blajului. Astfel, volumul II din lucrarea lui Kéri s-a aflat în proprietatea profesorului Toma Alpini 141. Un alt exemplar al lucrării, avem în vedere ediția 1741, existentă printre cărțile lui Joannes Kornely, se găsea la finele secolului al XVIII-lea la îndemîna intelectuașului de formație blăjeană Petrus Aaron 142.

Alături de aceste volume, rolul unui manual de istorie l-a putut îndeplini și lucrarea lui Fr. Wagner, *Rudimenta historica*. S-au tipărit mai multe ediții la Tyrnavia, între 1735—1783 143 din această lucrare. Nu putem omite nici contribuția lui Fr. Kunics, *Compendium historicum, de regnis et aliis orbis provinciis*, Tyrnavia, 1733. Volumul a fost imprimat în cinci părți și oferea posibilitatea elevilor să cunoască în amănunțime diferite aspecte legate de lumea romană, analizată în maniera cesarologiei mai ales, fără să lipsească informații despre Bizanț, împărații romano-germani 144 etc.

În categoria lucrărilor cu profil didactic trebuie să includem și volumul lui P. Nagy, *Historia pragmatica* 145, din care a apărut, la Oradea, în 1817, o ediție. Același rol l-ar fi putut avea și opera lui S. Timon, *Epitome chronologica rerum hungaricarum*. Ne-a fost accesibilă ediția de la Cluj, 1764 146. Trebuie să menționăm, în același timp, lucrările istorice tipărite în limba germană, folosite mai ales la gimnaziile săsești din Transilvania. Ne gândim la: J. H. Benigni, *Kurze Geschichte des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1840; S. Klein, *Handbuch der Geschichte von Ungarn und seiner Verfassung*, Leipzig und Kaschau, 1833; *Einloitung in die universal-Historie*, Wien, 1729; *Lehrbuch der allgemeinen Weltgeschichte*, Pesth und Tyrnau; *Lehrbuch der allgemeinen Weltgeschichte für katholischen Schulen*, Stuttgart, 1845; J. L. Marienburg, *Kleine siebenbürgische Geschichte zur Unterhaltung und Belehrung*, Pesth, 1806 ș.a.

139. B. C. U. C—N., 109638.

140. B. A. Fil. C—N., B 3960.

141. *Ibidem*, B 8142.

142. *Ibidem*, B 1597. Cf. și ms. lat. 435, f. 23 r.

143. A. Dankanits, art. cit., p. 300.

144. *Ibidem*.

145. Petrik, II, p. 837.

146. *Ibidem*, III, p. 641—642.

istoriografia românească din Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea și primelor decenii ale secolului următor a înregistrat, de asemenea, lucrări care, prin formă și conținut, au putut fi manuale școlare. A fost posibil ca ele să fi constituit pentru elevii români de la gimnaziile lecturi, în afara cursurilor. Ar fi putut cunoaște mai bine istoria poporului din mijlocul căruia se originau. În plus, trebuie să mai menționăm și un amănunt nu lipsit de semnificații culturale și politice. Din unele programe școlare rezultă că nu a putut fi ignorată problematica românească referitoare la istoria și religia populației majoritare din Transilvania. La Blaj, se puneau, de pildă, întrebări despre reședința lui Decebal și despre moartea lui. Cu aceste prilejuri se puteau strecura în mintea elevilor români, cu tot controlul sever venit din partea autorităților școlare centrale, elemente ale conștiinței naționale și alte nedreptăți sociale¹⁴⁷.

Legislația epocii studiate preciza că, în fiecare gimnaziu, urma să se învețe istoria proprie acelei provincii, în care funcționa instituția. Se urmărea crearea unei imagini exacte sau de ansamblu asupra istoriei aceluia spațiu¹⁴⁸. Prevederea a putut genera și alcătuirea unor scrieri istorice românești care, prin forma de expunere dar și prin conținut, urmau să aibă și o destinație didactică. Erau asemănătoare, întrucitva, acelor răspindite *positiones*.

Un asemenea caz îl reprezintă opera lui Samuil Micu, *Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri*, 1791. Ar fi putut îndeplini rolul unui manual de istorie românească, după cum a presupus N. Iorga, în primul rînd pentru elevii de la școlile Blajului. Pornind de la ipoteza lui N. Iorga¹⁴⁹, avînd în vedere și structura cărții, aplicarea metodei cu întrebări și răspunsuri, P. Teodor susține că lucrarea era adaptată unor scopuri didactice. În plus trebuie încadrată în contextul mai larg al răspîndirii ideologiei progresiste, generată de circulația unor catechisme revoluționare în imperiul habsburgic după modelul francez¹⁵⁰.

Gîndirea istorică românească din Transilvania primelor decenii ale veacului trecut oferă un exemplu tipic în privința unei cărți care a putut îndeplini cu succes rolul unui manual de istorie națională. Ne gîndim la Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Buda, 1812. Prin ideile pe care le propagă, datorită sentimentului nou față de soarta poporului român, care străbate întreaga operă ca un fir roșu, istoria lui P. Maior rămîne, în esență, „cartea neamului”¹⁵¹. Considerată „...sinteză a efortului intelectual al epocii luminilor și al experienței politice săvîrșită de generația Supplexului...”¹⁵², lucrarea a stîrnit, după cum era și firesc, adeziunea înflăcărată a tinerilor studiosi români din Transilvania în deceniile premergătoare revoluției de la 1848. „Era mai mare

147. L. Protopopescu, *op. cit.*, p. 213.

148. K. Wotke, *op. cit.*, p. 251; L. Protopopescu, *op. cit.*, p. 228.

149. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, III, București, 1933, p. 198.

150. P. Teodor, Despre „Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri” a lui Samuil Micu Clain, în *Studii*, XIII, 2, 1960, p. 199, 200; L. Protopopescu, *op. cit.*, p. 228. Textul lucrării a fost publicat parțial. Vezi: G. Pop, *Fragment istoric bisericesc (decopiat din manuscrise de ale lui Samuil Clain)*, în *Sionul românesc*, III, 10, 1867, pp. 113–115; nr. 11, pp. 126–128.

151. D. Prodan, *op. cit.*, p. 388.

152. D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 179.

dragul, văzînd că tineri din cei ce mai înainte nu luaseră carte românească în mîini, acum nu se mai puteau despărți de istoria lui Petru Maior, umblînd tot cu ea la subsuoară. Cu un cuvînt interesarea lor pentru limbă și carte românească, entuziasmul național între ei ajunsese la culme¹⁵³. Așa relatează N. Popea ecoul stîrnit de lectura cărții lui P. Maior în rîndul elevilor români de la liceul academic din Cluj.

Prin intermediul medicului Simeion Ramontzai, va ajunge să citească G. Barițiu, alături de alți tineri studioși din Cluj, lucrarea lui P. Maior. Iată ce notează istoricul de mai tirziu cu privire la consecințele lecturii : „Citirea acestei cărți străbătu ca scinteile de fulger toată ființa noastră; o mulțime de presimțiri și idei care durmitau în noi se deșteptară deodată ca prin farmec puternic, exaltația și fanatismul că noi simțem romani și nu altceva nu mai avea nici un cumpăt, nu mai cunoștea nici un hotar“¹⁵⁴. La ecourile de mai sus, trebuie să adăugăm și îndemnul lui Simion Bărnuțiu adresat generației revoluționare : „...să citească cu tot dinadinsul atît *Istoria* lui Petru Maior *despre începutul românilor*, o carte ce nu poate să-i lipsească nici unui român adevărat, cit și *Istoria bisericii românilor*“¹⁵⁵. Sînt cîteva exemple care atestă audiența lucrării lui P. Maior printre tinerii studioși români. Pentru ei a putut îndeplini, și chiar a îndeplinit în condițiile învățămîntului gimnazial al vremii, rolul unui manual de istorie națională. Fig. 7

Legislația școlară a epocii, de la *Ratio educationis* la *Norma regia* și *Entwurf der Organisation der Gymnasien*, nu conținea vreo prevedere pentru folosirea unei lucrări de istorie românească, nici măcar în școlile superioare românești din Transilvania, în afară de manualele de istorie oficiale, prezentate mai sus. Este un aspect al exploatării naționale, surprins în organizarea învățămîntului epocii.

La liceul din Blaj se preda, în anul al doilea (filosofie) *historia universalis*. Însă, catedra de istorie universală n-a fost aprobată de guvernul transilvănean. S-au avut în vedere mai multe considerente de ordin politic și național, concretizate în afirmația datorată lui N. Kovács, episcopul catolic al provinciei, sub controlul căruia se afla întreg învățămîntul : „*Historia est oculus mundi ideoque valachis interdicendum est hoc studium*“¹⁵⁶. Totuși, Ioan Lemeni a introdus, cu de la sine putere, studiul istoriei universale. Predarea istoriei a revenit, în mod provizoriu, profesorului Simion Bărnuțiu, pînă la întoarcerea de la Sf. Barbara (Viena) a lui Ioan Rusu¹⁵⁷.

Din 1834 Ioan Rusu a început să predea istoria universală, fiind protejat de autoritatea directorului liceului. Însă, guvernul nu dăduse, încă, aprobarea asupra acestei materii de învățămînt. Se presupune că, în cadrul lecțiilor de istorie universală, Ioan Rusu a vorbit elevilor de la Blaj și despre istoria românilor. Același profesor a reușit, probabil, să

153. N. Popea, *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei baron de Șaguna sau luptele politice ale românilor 1846—1873*, I, Sibiu, 1889, p. 40.

154. V. Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966, p. 34.

155. *George Bariț și contemporanii săi*, III. Coordonatori : Șt. Pascu și I. Pervain, București, 1976, p. 7. Pentru receptarea lucrării în mediul școlar al Blajului, cf. I. Mărza, *Un dascăl blăjean, lector al lui Petru Maior*, ms.

156. *Transilvania*, IV, 15 decembrie 1871, p. 280.

157. N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971, p. 32.

strecare în mintea școlărilor informații despre istoria populației majoritate din Transilvania, despre care nu se putea afla oficial, și în cadrul lecțiilor de cronologie și geografie¹⁵⁸.

Valoarea didactică și științifică a manualelor de istorie, folosite la unele gimnazii transilvănene între mijlocul veacului al XVIII-lea și prima jumătate a veacului următor, trebuie raportată, în primul rând, la consecințele spirituale imediate de pe urma lecturii lor, atât pentru profesori cât și pentru elevi. Prin conținutul lor manualele au putut oferi elevilor, în spiritul învățămîntului¹⁵⁹, cunoștințe de istorie biblică (J. Hübner), universală sau de istoria Transilvaniei (M. Bolla, M. Felmer, H. Freyer, J. Chr. Gatterer, Cl. Millot, C. Fr. Palma, G. Pray, L. Pölitz, Ch. Rollin, J. E. Schröckh). Nu trebuie să neglijăm urmările contactului cu istoria antică (Eutropius, Justinus, Livius, Nepos, Sallustius) și mitologia greacă și romană (Hollius, Nieupoort, Schoenwisner). Dacă exemplarele de istorie universală au permis elevilor legătura cu totalitatea de fapte și date din existența omenirii, ceea ce a contribuit la lărgirea orizontului lor cultural, unele manuale de istorie, care acopereau o arie geografică mai restrînsă, ne gândim la lucrările care tratau istoria Transilvaniei, ofereau elevilor informații mai apropiate lor, legate direct de trecutul spațiului geografic în care trăiau.

Prin cercetarea manualelor de istorie s-a conturat un interesant fenomen cultural: existența și funcționarea citorva biblioteci pe lângă instituții școlare sau chiar colecții particulare de cărți. Ex-libris-urile sau notițele de proprietate de pe exemplarele studiate trebuie interpretate nu numai ca argumente ale circulației și folosinței lor ci și ca niște probe ale utilității acestor focare de cultură europeană și transilvăneană (biblioteca gimnaziului din Blaj, Biblioteca Basilitană, biblioteca gimnaziului crăiesc din Sibiu, biblioteca liceului piarist din Cluj, biblioteca academiei de drept din Sibiu, colecția de cărți a casinei din Cluj etc.). Nu trebuie neglijate, pentru viitoarele investigații ale istoriei culturii ardelenice, nici bibliotecile particulare (T. Cipariu, I. Rațiu, I. M. Moldovan, I. E. Buczy, I. Vancea, S. Pataki, L. Vajda, Antonei ș.a.), multe dintre ele menționate cu ocazia actualii cercetări.

Manualele de istorie au fost, prin forma și conținutul lor, purtătoarele unor idei, cu consecințe dintre cele mai fertile pentru formația spirituală a tineretului studios. Ele conturează, în ultimă instanță, nu numai personalitatea autorilor ci și dimensiunile centrului cultural în care au fost redactate și tipărite. Așadar, putem conchide că prezența și circulația lor în diferite centre școlare din Transilvania au facilitat, în contextul mai amplu al maturității literaturii istorice, pătrunderea și răspîndirea unor metode și concepții de lucru ale iluminismului și romantismului. Ele au constituit și punctele unui fericit contact spiritual între Tran-

158. *Ibidem*. Cf. și I. Mărza, *Un plan tematic pentru examenul de istorie a profesorului Ioan Rusu* ('812), în *AIIA*, XXIII, 1980, pp. 497-507.

O reinterpretare a literaturii didactice românești (mai ales din a două jumătate a secolului al XIX-lea), la V. Netea, *Manualele școlare românești, elemente ale unității naționale*, în *Revista de istorie*, 30, 1, 1977, pp. 55-65.

159. *Ratio educationis*, 1777, pp. 113-114, 152-154, 193-197, 237-238, 367-368; *Norma regia*, 1781, pp. 43-45: 51-55; 62-65; K. Wothe, *op. cit.*, pp. 138-268, 379-354; L. Protopopescu, *op. cit.*, pp. 22-24.

silvania și marile centre istoriografice ale Europei (Göttingen, Paris, Leipzig, Tyrnavia, Buda ș.a.). Surprindem, și cu acest prilej, o dovadă convingătoare a dialogului permanent între cultura transilvăneană și diferite centre ale continentului.

LES MANUELS D'HISTOIRE UTILISÉS DANS LES ÉCOLES DE TRANSYLVANIE ENTRE LA MOITIÉ DU XVIIIÈME SIÈCLE ET LA MOITIÉ DU XIXÈME SIÈCLE

R é s u m é

En partant de prévoyances du loi écolier de l'époque (Ratio educations 1777, Norma regia 1781) sur l'enseignement de l'histoire dans le lycée et en valorisant les résultats des investigations du Bibliothèque de l'Académie, Filiala Cluj-Napoca (inclusivement le fond „T. Cipariu”, Blaj), la Bibliothèque Bathyanem, Alba Iulia et le Bibliothèque Central Universitaire, Cluj-Napoca, l'auteur enregistre les plus représentatifs manuels de l'histoire, utilisés en quelques lycées de Transylvanie (particulièrement à Blaj et Cluj).

Les recherches de l'auteur dans les bibliothèques de Transylvanie lui ont permis prouver la dispersion de quelques manuels de l'histoire dans les milieux écoliers (à Blaj et Cluj autant) entre le milieu du XVIII-ème siècle et le premier moitié du siècle suivant, implicitement l'utilisation de ces manuels par les professeurs et les élèves. En ce contexte, ils sont recherchés des exemplaires des manuels de l'histoire de J. Hübner, M. Bolla, M. Felmer, H. Freyer, J. Chr. Gatterer, Cl. Millot, C. Fr. Palma, G. Pray, L. Politz, Ch. Rollin, J.E. Schöckh, Eutropius, Justinus, Titus Livius, Nepos, Sallustinus, Hollins, Nieupoort, Schoenwisner.

Les conclusions de l'article en vue de contourner de quelques bibliothèques écoliers ou même des collections particuliers de quelques lettrés, d'après l'étude des lectures et des possesseurs des exemplaires des manuels de l'histoire investigués. En même temps, il souligne l'importance des manuels de l'histoire comme intermédiaires des relations spirituelles entre la Transylvanie et les autres centres de culture de l'Europe.

LES EXPLICATIONS DES FIGURES

La I-ère fig. — La page du titre de l'oeuvre „*Römische Histoire*“ de Rolin, Leipzig und Breslau, 1770.

La II-ème fig. — Le 5-ème volum de T. Livius Petavinus, *Historiarum Libri*, Bipons 1785, avec ex libris de Alex. Suluțiu (1817).

La III-ème fig. — G.H. Nieupoort, *Rituum qui olim apud romanos*, Claudiopolis, 1782, L'oeuvre avec de certes qualités pédagogique.

La IV-ème fig. — St. Schoenwisner, *Compendium antiquitatum romanorum*, Buda, 1821, le manuel de l'histoire imprimé pour les classes des humanités.

La V-ème fig. — La page du titre de „*L'histoire universelle*“ de Cl Millot (ed. W.G. Christiani) I, Viena 1813.

La VI-ème fig. — L'autographe de l'étudiant de Cluj P. Boier de 1841 sur l'édition Pestane de 1836 du manuel de M. Bolla, *Primae liniae historiae universalis*.

La VII-ème fig. — P. Maior, *L'Histoire pour le commencement des roumains en Dacie*, Buda, 1812, „le livre des parents“ l'exemplair dans la propriété de l'instituteur de Blaj, C. Dunca.

Römische
Historie,

von

Erbauung der Stadt Rom,

bis auf die Schlacht bey Actium,
oder das Ende der Republik.

Aus dem Französischen

des Herrn Rollin

ins Deutsche überfetzt.

Erster Theil.

Mit Königl. poln. und kurf. sächsisch. allergnäd. Privilegio.

Leipzig und Breslau,

bey dem Buchhändler Johann Samuel Mauke, 1770.

Fig. 1 : Foale de titlu din lucrarea **Römische Historie** de Rollin, Leipzig und Breslau, 1770

T. LIVII PATAVINI
HISTORIARUM
LIBRI

QUI SUPERSUNT OMNES
CUM INTEGRIS
JOANNIS FREINSHEMII
SUPPLEMENTIS

Museo Sibis

Alexandi

Solutz

Donatus

per S. Dno

Francisco

Cleri

877

12268

VOLUMEN QUINTUM

BIPONTI
EX TYPOGRAPHIA SOCIETATIS
C1818CC1XXXV

Fig. 2 : Volumul 5 din T. Livijs Patavinus, *Historiarum libri*, Bipons, 1785, cu ex-librisul lui Alex. ŒuluŒiu (1817).

COMPENDIUM
ANTIQUITATUM
ROMANARUM.

AD USUM

SECUNDAE HUMANITATIS SCHOLAE

IN REGNIS PER HUNGARIAM ADNEXASQUE
PROVINCIAS GYMNASIIS.

AUCTORE

ABBATE STEPHANO SCHOENWISNER.

Cum speciali Privilegio Sacrae Caesareo-Reg. Apostol. Majestatis.

B U D A E,

TYPIS REGIAE UNIVERSITATIS HUNGARICAE,
STEREOTYPO WATTSIANG.

1 8 2 1.

Synlo. s. n. s. v. a. s. i.
BIBLIOTECA MUSEI HISTORICOMUSEUM
p. n. o. n. i. k. o. n. y. u. l. a. r.

Fig. 4 : St. Schoenwisner, **Compendium antiquitatum romanarum**, Buda, 1821
— manual de istorie tipărit pentru clasele de umanități.

Des Herrn Abts Millot,

Mitgliedes der Akademie zu Lyon, &c.

allgemeine Weltgeschichte
alter, mittlerer und neuer Zeiten.

Aus dem Französischen.

Mit

Zusätzen und Berichtigungen

fortgesetzt

von

Wilhelm Ernst Christiani,

Königlich-Dänischem wirklichen Justiz-Rathe und ordentlichen Professor der
Weltweisheit, Beredsamkeit und Geschichte, wie auch Bibliothekar der Königl.
lichen Universität zu Kiel.

Erster Band.

Wien, 1813.

Verlegt bey Katharina Gräffer und Härter
und zu haben
in Rudolph Sammer's Buchhandlung.

Fig. 5 : Foale de titlu din *Istoria universală* a lui Cl. Millot
(ed. W. G. Christian!), I, Viena, 1813.

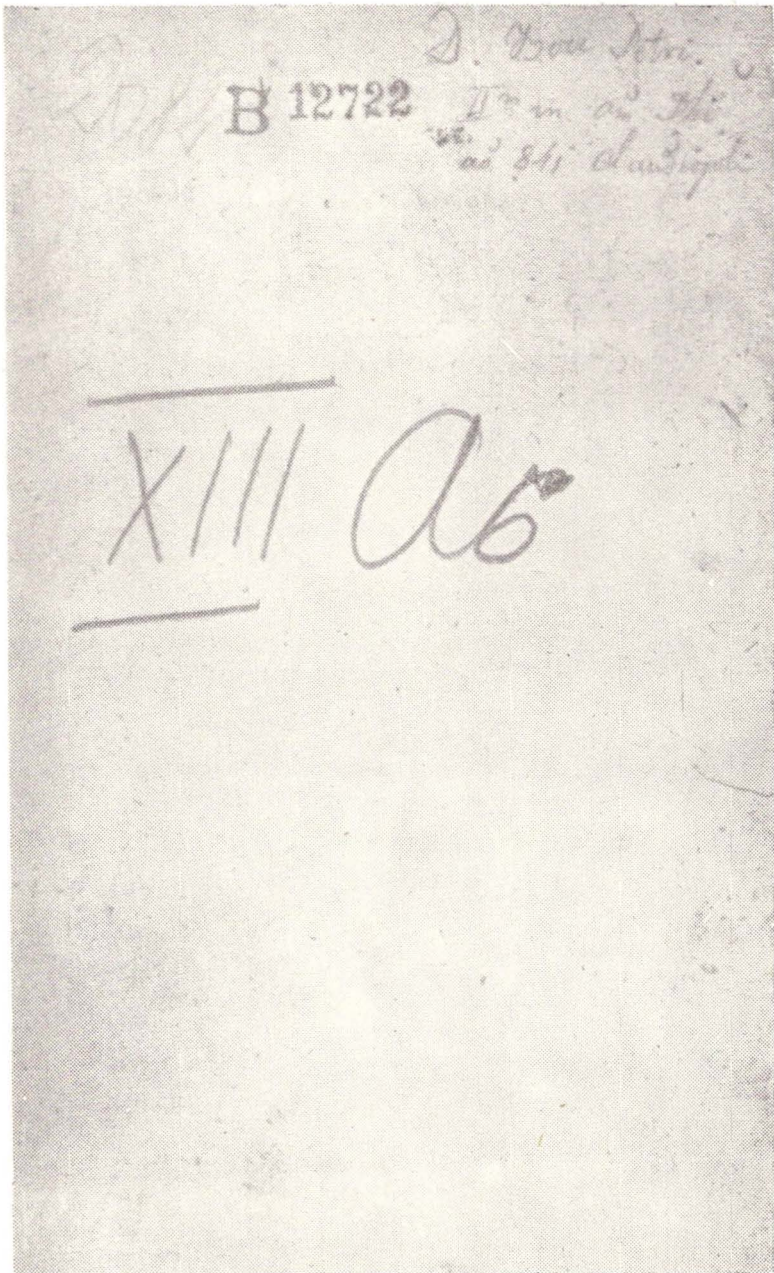

Fig. 6 : Autograful studentului clujean P. Boer din 1841 pe ediția pestană din 1836 a manualului lui M. Bolla, **Prima liniae historiae universalis**.

ИСТОРИЯ

ПЕТРА

АЧОПЪТЕА РОМЪНИАСОР ДАКИА.

АТОКМИТЪ

ДО

ПЕТРА МАЙОР ДЕ ДИЧО - СЖИМЪРТИМ,

Протестант, шї ла АНГАЛАУСА КРАЙСКА КОНСИЛАУМ ДОКУМЕНТИНАУА
ЛА ОУНГАРИИ

КЪРЪОК ДЪКЪРЦИАСОР РВАНАСОР.

ДЪКЪАД.

Д Крайска Типографїа Д Оуниверситатїи Оунгарїи део Пета.

1812.

Fig. 7 : P. Maior, Istoria pentru inceputul românilor în Dacia, Buda, 1812 — „cartea neamului” — exemplar în proprietatea dascălului din Blaj, C. Dunca.